

УДК 50 + 9 + 378.4

В.І. Павлишин

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
03022, м. Київ, Україна, вул. Васильківська, 90
E-mail: V.I.Pavlyshyn@gmail.com

ЯК І ЧОМУ ВИНИКЛА В УКРАЇНІ ПЕРША КАФЕДРА МІНЕРАЛОГІЇ (до 180-річчя кафедри мінералогії, геохімії та петрографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

У статті викладена стисла історія створення кафедри мінералогії й геогнозії у структурі Університету Св. Володимира.

Ключові слова: кафедра мінералогії, геохімії й петрографії, П.Г. Демідов, Університет Св. Володимира.

"Вопрос об университете в Киеве возник во второй половине XVIII века, вскоре после основания первого русского университета в Москве. Малороссийские депутаты созванной Императрицей Екатериною II законодательной комиссии ходатайствовали об открытии в Киеве университета. Согласно изданым в связи с учреждением министерств в 1803 году "Предварительным правилам народного просвещения" (П.С.З. XVIII, стр. 438 и след.), кроме университетов, существовавших уже в Москве, Вильно и Дерпте и учредавшихся в С.-Петербурге, Казани и Харькове, "предназначаются для университетов города: Киев, Тобольск, Устюг Великий и другие, по мере способов, какие найдены будут к тому удобными". Во исполнение этого плана П.Г. Демидов пожертвовал на Киевский университет крупную сумму денег, а министр народного просвещения гр. Завадовский посетил Киев с тем, чтобы на месте выяснить возможность учреждения университета" [3, с. 5].

Я розпочинаю свої історичні розвідки цитатою з книги Є.В. Спекторського "Столетие Киевского университета Св. Владимира", в якій у концентрованій формі викладено основні підстави для створення в Києві університету:

1) обґрунтовано наукову та практичну доцільність створення в Києві університетського центру освіти та науки; 2) наявні кошти для реалізації цієї мети.

До цієї теми ми ще повернемося, а зараз нагадаємо деякі важливі для подальшого розгляду сторінки з історії освіти та мінералогічної науки на території української частини (далі Україна) Російської імперії.

1817 р. відбулися дві значимі події в Росії — закрито засновану в 1632 р. Києво-Могилянську академію (КМА), як світський заклад, і засновано Імператорське мінералогічне товариство, нині Російське мінералогічне товариство. Перша подія мала негативні наслідки, оскільки призвела до послаблення освітнього й наукового кадрового потенціалу України й посилення окатоличення українського народу, друга — позитивні наслідки, оскільки сприяла розвитку мінералогічних досліджень на території України.

Кадрове послаблення України почалося ще далеко до закриття КМА — у 60-х рр. XVIII ст. Саме в цей час і в пізніші роки вчений люд, у тому числі вихованці КМА, покидає Україну і переїжджає здебільшого до Москви або Санкт-Петербурга, а значення КМА стрімко падає. Україна опинилася у скрутному становищі й

тому українська громада порушила питання про заснування університету, зокрема в Києві. Так, у "Проханні малоросійського шляхетства та старшин, разом з гетьманом, про відновлення всіляких старовинних прав Малоросії", поданому в 1764 р. Катерині II, містилося прохання "завести і в Малій Росії два університети та кілька гімназій; перший з них університетів, в складі чотирьох факультетів, може бути в Києві..." [2].

Схожих офіційних клопотань про доцільність відкриття в Україні університетів (після Києва в Батурині) було декілька. Проте з вини царського уряду в XVIII ст. в Україні не було відкрито жодного університету.

На початку XIX ст., коли високо піднялася освітянська реформа, з'явилося Міністерство народної освіти, знову постало питання про відкриття в Києві університету. Зокрема, на четвертому засіданні "Комісії про училища" [1], яке відбулося 4 жовтня 1802 р. Ф.І. Янкович де Мірієво запропонував проект, в якому було передбачено відкрити в Києві університет з трьома факультетами: філософським, юридичним і медичним. Однак знову не так сталося, як гадалося. Польські політики й вчені дружно виступили проти цього проекту. Зокрема, князь Адам Чарторийський — "молодий друг" імператора Олександра I — був категорично проти заснування університету в Києві, оскільки це заважало реалізації його стратегічної мети — відновленню Польщі в кордонах 1772 р. Одним із засобів досягнення цієї мети А. Чарторийський вважав колонізацію Правобережної України, її єдність у галузі освіти.

Правою рукою А. Чарторийського був Тадеуш Чацький, який навів міністру народної освіти, вихованцю КМА, П.В. Завадовському колонізаторського толку аргументи про те, що відкривати університет у Києві надзвичайно незручно. По-перше, недалеко від Києва вже відкрито університет у Харкові; по-друге, Київ знаходиться на території Північно-Західного краю, отже займає невигідне положення для такого закладу; по-третє, місцеві мешканці, які дають пожертви на користь освіти, воліють, щоб викладання здійснювалося польською мовою, а цього неможливо досягти в Києві — стародавньому російському місті [3].

Міністр, добре знаючи про близькі стосунки між Олександром I і А. Чарторийським, погодився з "переконливими документами" поляків і загальмував заснування Київського університету.

Тим часом у А. Чарторийського раптом з'явився прибічник протидії відкриттю Київського університету. Ним став правитель справ "Комісії по училища" В.Н. Каразін, який тривалий час наполегливо та цілеспрямовано готував підґрунтя для заснування університету в Харкові. За дорученням вказаної комісії він напрацював, проаналізувавши подані проекти, основний документ "Визначення статуту про громадську освіту".

Ми достеменно не знаємо (можливо, більше знають історики) остаточного плану тогочасної реорганізації освіти в країні, але є підстави стверджувати, що він передбачав заснування університету в Харкові. Врешті-решт все склалося на користь Харкова і в 1805 р. Харківський університет було відкрито, а відкриття університету в Києві призупинено.

Політична ситуація кардинально змінилася після придушення польського повстання 1830—1831 рр. — колонізація Правобережної України змінилася на тотальну русифікацію. Форпостом її повинен був стати майбутній Київський університет. Різні заходи та подання, зокрема активні дії першого попечителя Київського учбового округу Є.Ф. Брадке та міністра народної освіти графа С.С. Уварова фактично примусили Миколу I дозволити відкрити в Києві університет у складі двох факультетів: філософського й юридичного.

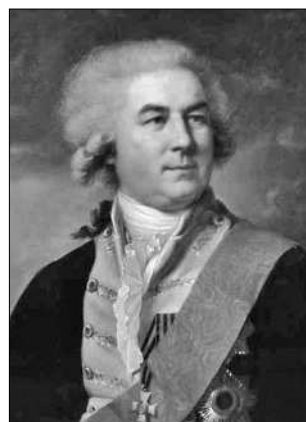
С.С. Уваров отримав завдання вишукати коштів на утримання нового університету і зробив це за тиждень. Серед джерел фінансування університету був чималий капітал, пожертвований (1803) П.Г. Демідовим. Славнозвісна родина Демідових залишила по собі в Україні добру пам'ять. Крім П.Г. Демідова згадаємо ще А.М. Демідова, який тривалий час очолював експедицію, що досліджувала можливість створення в Донбасі кам'яновугільного й залізного виробництва, а П.П. Демідов був Київським міським головою.

Урочисте відкриття університету було призначено на день вшанування Св. Володимира, 15 (28) липня 1834 р. Відповідно до Указу Миколи I, в Києві відкрився "Імператорський університет Св. Володимира".

Серед 13 кафедр філософського факультету у рік відкриття Київського університету працювала і одна геологічна — кафедра мінералогії й геогнозії. Постає питання — чому вперше в Україні саме у Київському університеті виникла така кафедра? У першу чергу тому, що у

Янкович де Мірієво Ф.І. (1741—1814). Видатний діяч в галузі народної освіти, педагог, серб за походженням. У 1782 р. був запрошений для роботи в Росії. 1802 р. представив проект "заснування в Росії шести Університетів, або додання до існуючих уже в Москві, Вільно та Дерпті ще трьох: у Петербурзі, Казані і Києві".
Yankovych de Miriyevo F.I. (1741—1814)

Завадовський Петро Васильович (1739—1812). Перший міністр народної освіти Росії (1802—1812). Завадовський П.В. спільно зі своїми монархами "то заигривали с либерализмом, то являлись палачами Радищевых..." (Ленин В.И. Соч., 4-е изд., Т. 5, с. 28)
Zavadovsky Petro V. (1739—1812)

Князь Чарторійський Адам Єжи (Адам Юрій) (1770—1861). Польський політичний діяч. Виступив проти заснування в Києві університету.
Prince Chartorysky Adam E. (Adam Yuriy) (1770—1861)

Каразін Василь Назарович (1773—1842). Український вчений, винахідник, освітній й громадський діяч. Несподіваний спільник А. Чарторійського в його протидії відкриттю в Києві університету
Karazin Vasily N. (1773—1842)

Чацький Тадеуш (1765—1813). Польський вчений і діяч у галузі освіти й культури. Категорично був проти створення в Києві університету
Chatsky Tadeush (1765—1813)

Брадке Єгор Федорович фон (1796—1861). Військовий, державний діяч, попечитель Київського учбового округу, брав участь у придушенні польського повстання
Bradke Egor F. (1796—1861)

заснованому раніше Харківському університеті кафедру мінералогії відкривати не планували. Для докладнішої відповіді на поставлене питання звернемо увагу на деякі цікаві факти, видання та відкриття більш ніж 180-річної давності, які так чи інакше стосуються насамперед мінералів, порід і руд України — важливих об'єктів дослідження ориктогнозії (мінералогії) й колекціонування.

Перші скупі, часто химерні й фантастичні, письмові свідчення про мінеральні утворення України знаходимо в працях Геродота і Птолемея. З давніх-давен відомі мармури, овруцькі кварцити, пірофілітові сланці тощо, які широко використовувалися як будівельний й декоративний матеріал. Кіновар України відома з незапам'ятних часів і використовувалася для виготовлення червоної фарби. У глибині віків захована історія мідних і залізних руд Бахмутської котловини. Відносно давнім (XVI ст.) є також соляний промисел Тора (Слов'янська).

Кам'яна індустрія у Київській Русі зародилася на території Правобережної України, де функціонували майстерні з обробки пірофіліту, який видобували в районі Овруча. Особливо ефективно виробили з цього мінералу використовували для прикрашання храмів.

Більш-менш системного характеру набувають геологічні дослідження надр України лише в петровську епоху. Чутки про мінеральні багатства південних околиць Росії ініціювали проведення на цій території експедицій, спочатку рудознавців Наказу рудних справ, Бергколегії, згодом — науковців Петербурзької академії наук для вивчення природних ресурсів. Результати їхньої діяльності не забарились,

Граф Уваров Сергій Семенович (1786—1855). Державний діяч, дійсний таємний радник (1838), член Державної Ради (1834), міністр освіти Росії (1834—1849) Count Uvarov Sergiy S. (1786—1855)

Демідов Павло Григорович (1738—1821). Вчився в Геттингенському університеті й Фрейберзькій гірничій академії, був радником Бергколегії. На створення Київського університету пожертвував велику суму грошей Demidov Pavlo G. (1738—1821)

Демідов Анатолій Миколайович (1812—1879). Мав намір "учредити в Новоросійском крає каменноугольное и железное производство". А.М. Демідов — президент мінералогічного товариства Росії (1844—1865) — прямий нащадок Микити Демідова Demidov Anatoliy M. (1812—1879)

Демідов Павло Павлович (1839—1885). Закінчив Петербурзький університет, був Київським міським головою Demidov Pavlo P. (1839—1885)

передусім на Сході України, де уже 1701 р. відкрито поклади кам'яної солі, 1709 р. — срібних руд, 1723 р. — кам'яного вугілля.

Початок вивчення геології центральної частини України пов'язаний з іменем академіка В.Ф. Зуєва, який у праці "Путевые заметки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781—1782 годах" (1787) уперше описав відкриті ним залізні руди долини р. Саксагань — майбутнього Криворізького залізорудного басейну.

Нові мінерали і руди України — залізні руди та грязьові вулкани Керченського півострова, віваніт, кіл, селітра, кальцит, сидерит, гіпс, пірит, яшма тощо — були відкриті експедиціями І.А. Гюльденштедта (1768), К. Габліца (1785), П.С. Палласа (1793—1794).

1803 р. у Санкт-Петербурзі опубліковано працю академіка В.М. Севергіна "Записки путешествия по западным провинциям Российского государства или минералогические, хозяйственные и другие примечания, učinенные во время проезда через оные в 1802 г.", присвячену найбільше землеопису, тобто мінералогії Поділля. Численні дані про мінерали цього краю прикрасили зміст його всесвітньо відомої монографії "Опыт минералогического землеописания Российского государства" (1809). Загальний список мінералів України на початок ХІХ ст. перевищив 30 назв. Цей показник для території, що складала тоді орієнтовно 0,31 % світової суші, нині має історичне значення, але у всі часи кількість відомих мінералів інтригувала дослідників. Для порівняння: у всьому світі в ХVІІІ ст. було відомо близько 100 мінералів.

З відновленням діяльності Вільнюського університету (1803) і відкриттям Кременецької (Волинської) гімназії (1805 р., з 1819 р. — ліцею) вивчення мінеральних ресурсів Волині й Поділля помітно пожвавилася. Починаючи з 1820 р., вчені цих навчальних закладів (В. Пессер, Е. Ейхвальд, Г. Яковицький, А. Андржеївський та ін.) публікують низку праць про геологічну будову та мінерали Західної Волині й Поділля — території, що була закріплена за ними на правах учбового округу. Після закриття Волинського ліцею, в якому викладали курс мінералогії, більшість його викладачів запрошено на роботу до Київського університету, у тому числі як перші завідувачі кафедр.

Для нас показовим є такий приклад: перший завідувач кафедри мінералогії й геогнозії

С.Ф. Зенович читав курс мінералогії спочатку у Волинському ліцеї — попереднику Київського університету, пізніше — Київському університеті.

Отже, з наведеного вище стисло історичного, мінералогічного і кадрового аналізу можемо зробити висновок про наявні в Україні на початку ХІХ ст. реальні передумови для створення у структурі Київського університету кафедри мінералогії й геогнозії. І тут ми з вдячністю знов повинні згадати Павла Григоровича Демідова (1738—1821), який добре розумівся на геологічній науці, мінералогії, гірничорудній справі, фахово оцінював провідне значення геологічних закладів і кадрів для розвитку економіки та культури країн. Здобувши фундаментальну освіту у Гетингенському університеті й Фрейберзькій гірничій академії, ставши радником Бергколегії, він дуже швидко усвідомив перспективність мінерально-сировинної бази України. Ймовірно, П.Г. Демідов, розуміючи наукову й практичну доцільність підготовки геологів для вивчення надр території, яку ми нині називаємо Україною, і жертвуючи крупну суму грошей на створення Київського університету, радив своїм впливовим сучасникам, насамперед Ф.І. Янковичу де Мірієво, передбачити у структурі Київського університету геологічний осередок, яким стала кафедра мінералогії й геогнозії. Вочевидь, позитивну роль у народженні кафедри відіграло Мінералогічне товариство Росії, яке у всі часи, включаючи й радянські, сприяло відкриттю мінералогічних осередків і поширенню мінералогічних знань.

Перша в Україні кафедра мінералогії й геогнозії Київського університету стала лідером в дослідженні надр України протягом всього університетського етапу розвитку геології в Україні (1834—1918).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Історія Київського університету (1834—1959)*. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. — 629 с.
2. "Киевская старина". — 1883. — № 6. — С. 344.
3. *Спекторский Е.В.* Столетие Киевского университета Св. Владимира. — Киев : ИПЦ "Київ. ун-т", 2007. — 104 с. [Репринтне воспроизведение издания 1935 г.].

Надійшла 29.07.2014

В.И. Павлишин

Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченко
03022, г. Киев, Украина, ул. Васильковская, 90
E-mail: V.I.Pavlyshyn@gmail.com

КАК И ПОЧЕМУ ВОЗНИКЛА В УКРАИНЕ
ПЕРВАЯ КАФЕДРА МИНЕРАЛОГИИ
(К 180-летию КАФЕДРЫ МИНЕРАЛОГИИ,
ГЕОХИМИИ И ПЕТРОГРАФИИ
КИЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО)

В статье изложена краткая история создания кафедры
минералогии и геогнозии в структуре Университета
Св. Владимира.

Ключевые слова: кафедра минералогии, геохимии и петрографии, П.Г. Демидов, Университет Св. Владимира.

V.I. Pavlyshyn

Taras Shevchenko Kyiv National University
90, Vasylkivska Str., Kyiv, Ukraine, 03022
E-mail: V.I.Pavlyshyn@gmail.com

HOW AND WHY THE FIRST DEPARTMENT
OF MINERALOGY APPEARED IN UKRAINE
(ON THE 180th ANNIVERSARY
OF THE DEPARTMENT OF MINERALOGY,
GEOCHEMISTRY AND PETROGRAPHY
IN THE STRUCTURE OF TARAS SHEVCHENKO
KYIV NATIONAL UNIVERSITY)

In the article the expounded compressed history of creation
of the department of mineralogy and geognosy in the
structure of University Saint Vladimir.

Keywords: Department of Mineralogy, Geochemistry and
Petrography, P.G. Demidov, the Saint Vladimir University.